

DOI: 10.26565/2075-1893-2021-33-01
УДК 528.94 (477.54)

Історико-географічне картографування Харківської області у XIX–XX ст.

Віліна Пересадько*

д. геогр. наук, професор, декан факультету геології, географії, рекреації і туризму,
професор кафедри фізичної географії та картографії
e-mail: vilinaperesadko@gmail.com; ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-2439-2788>

Наталія Попович*

к. геогр. наук, доцент кафедри фізичної географії та картографії
e-mail: n.popovych@physgeo.com; ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4968-6296>

Антон Мартиненко*

магістр географії кафедри фізичної географії та картографії
e-mail: antonmartynenko27@gmail.com; ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5729-5565>

*Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, майдан Свободи, 4, м. Харків, 61022, Україна

Метою цієї статті є аналіз тематичних історико-географічних карт Харківської області та міста Харкова за фундами ЦНБ Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна та Харківської державної наукової бібліотеки імені В.Г. Короленка.

Основний матеріал. Традиційно розвинутими на теренах Харківської області напрямками картографування у XIX–XX ст. було картографування топографічне, політико-адміністративне та військове. Картографічні матеріали на територію регіону, які знаходяться у фондах бібліотек Харкова, некоректно називати давніми: серед карт, датованих до 1945 р., найбільші масиви являють собою адміністративні карти кінця XIX ст. і плани Харкова різних років створення. Окремо можна виділити кілька збірок, пов'язаних часом видання, особливостями створення і призначення: «Атласъ Харьковскаго наместничества 1787 г. съ топографическимъ описаниемъ», «Карты Харьковской губернии», «Перечень докладов Харьковской губернской Земской Управы, представляемых XXXII Очередному Земскому собранию Харьковской губернии 1896 года».

Плани міста Харкова з 1804 по 1916 р. зустрічаються як частини «Альбома старинних плановъ г. Харькова, снимков его видовъ и портретовъ его деятелей». Ці твори являють собою справжні витвори мистецтва, важливу спадщину вітчизняної картографії. Альбом не містить карт губернії і присвячений лише зображенням міста, що дозволяє оцінити, як змінювалися у часі межі Харкова, його планування, а також підходи до картографування. Проаналізовані плани зображають загальну схему міста, його рельєф, гідрографію та соціально-економічні елементи – великі підприємства, шляхи сполучення з іншими губерніями. Фонди Харківської державної наукової бібліотеки також багаті на настінні карти Харкова, які розрізняються форматом, призначенням та підходами в укладанні.

Висновки і подальші дослідження. У фондах ЦНБ Каразінського університету і Харківської державної наукової бібліотеки збережено значну кількість різночасових історико-географічних картографічних творів на територію Слобожанського краю та окремих його частин. Більшість карт згруповані у збірки або атласи, проте зустрічаються й великомасштабні настінні плани міст, окремі карти військових маневрів, настільні карти губернії. Перспективно виглядає ідея створення каталогу регіональних картографічних творів або збірки «Старовинні картографічні твори Харківщини».

Ключові слова: історико-географічне картографування, історична географія, тематичні карти, картографічний фонд, Харківська область.

Vilina Peresadko, Nataliia Popovych, Anton Martynenko

HISTORICAL AND GEOGRAPHICAL MAPPING OF KHARKIV REGION IN THE XIX AND XX CENTURIES

The purpose of the article is to analyze the thematic historical and geographical maps of Kharkiv region and the city of Kharkiv on the funds of the Central Scientific Library of V. N. Karazin Kharkiv National University and V. G. Korolenko Kharkiv State Scientific Library.

Main material. Topographic, political - administrative and military mapping traditionally developed in Kharkiv region in the XIX-XX centuries. Cartographic materials on the territory of the region, which can be found in the funds of Kharkiv libraries, cannot be called ancient: among the maps dating back to 1945, the largest variety are administrative maps of

the late XIX century and plans of Kharkiv of different years of creation. There are several collections related to the time of publication, features of creation and purpose: "Atlas of the Kharkiv governorship in 1787 with a topographic description", "Maps of the Kharkiv province", "List of reports of the Kharkiv provincial Zemsky Administration submitted to the XXXII Regular Zemsky assembly of Kharkiv 1896".

Plans of the city of Kharkiv from 1804 to 1916 are part of the "Album of ancient plans of the city of Kharkiv, pictures of its views and portraits of its figures". These plans are real works of art, an important legacy of national cartography. The album does not contain maps of the province, and is devoted only to images of the city, which allows geographers to assess how the boundaries of Kharkiv have changed over time, as well as its planning and approaches to mapping. The analyzed plans depict the general scheme of the city, its relief, hydrography and socio-economic elements, which are large enterprises and roads with other provinces. The funds of Kharkiv State Scientific Library are also rich in wall maps of Kharkiv, which differ in format, purpose and approaches to design.

Conclusions and further research. The funds of the Central Scientific Library of Karazin University and Kharkiv State Scientific Library preserve a significant number of historical and geographical cartographic works from different times on the territory of Slobozhansky Krai and its parts. Most maps are grouped into collections or atlases, but there are also large-scale wall plans of towns, separate maps of military maneuvers, table maps of the province. The idea of creating a catalog of regional cartographic works or a collection "Ancient cartographic works of Kharkiv region" looks promising.

Keywords: historical and geographical mapping, historical geography, thematic maps, cartographic fund, Kharkiv region.

Вилина Пересадыко, Наталия Попович, Антон Мартыненко

ИСТОРИКО-ГЕОГРАФИЧЕСКОЕ КАРТОГРАФИРОВАНИЕ ХАРЬКОВСКОЙ ОБЛАСТИ В XIX-XX ВВ.

Целью этой статьи является анализ тематических историко-географических карт Харьковской области и города Харькова по фондам ЦНБ Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина и Харьковской государственной научной библиотеки имени В.Г. Короленко.

Основной материал. Традиционно развитыми на территории Харьковской области направлениями картографирования в XIX-XX вв. было картографирование топографическое, политико-административное и военное. Картографические материалы на территорию региона, которые находятся в фондах библиотек Харькова, некорректно называть старыми: среди карт, датированных до 1945 г., крупнейшие массивы представляют собой административные карты конца XIX века и планы Харькова разных лет создания. Отдельно можно выделить несколько сборников, связанных временем издания, особенностями создания и назначения: «Атласъ Харьковского намѣстничества 1787 г. съ топографическимъ описаніемъ», «Карты Харьковской губернии», «Перечень докладов Харьковской губернской Земской Управы, представляемых XXXII Очередному Земскому собранию Харьковской губернии 1896 года».

Планы города Харькова с 1804 по 1916 год встречаются как части «Альбома старинных плановъ г. Харькова, снимков его видовъ и портретовъ его деятелей». Эти планы представляют собой настоящие произведения искусства, важное наследие отечественной картографии. Альбом не содержит карт губернии и посвящён только изображениям города, позволяет оценить, как менялись со временем границы Харькова, его планировка, а также подходы к картографированию. Проанализированные планы изображают общую схему города, его рельеф, гидрографию и социально-экономические элементы – крупные предприятия, пути сообщения с другими губерниями. Фонды Харьковской государственной научной библиотеки также богаты настенными картами Харькова, которые различаются форматом, назначением и подходами к составлению.

Выводы и дальнейшие исследования. В фондах ЦНБ Каразинского университета и Харьковской государственной научной библиотеки сохранено большое количество разновременных историко-географических картографических произведений на территорию Слободского края и отдельных его частей. Большинство карт сгруппированы в сборники или атласы, однако встречаются и крупномасштабные настенные планы городов, отдельные карты военных манёвров, настольные карты губернии. Перспективно выглядит идея создания каталога региональных картографических произведений или сборника «Старинные картографические произведения Харьковщины».

Ключевые слова: историко-географическое картографирование, историческая география, тематические карты, картографический фонд, Харьковская область.

Вступ. Останнім часом серед наукових публікацій все частіше з'являються дослідження на тематику історичної географії, історії географічної науки та картографії. У той же час краєзнавчому аспекту – тематичному картографуванню регіонів України – у фахових дослідженнях не приділяється достатньої уваги. Картографуванню території нашої країни на сьогодні присвячено ряд публікацій і репринтних видань, але масиви картографічних матеріалів значної історичної цінності, які зберіга-

ються у фондах регіональних бібліотек і міських архівів, залишаються малодослідженими.

З плином часу загальногеографічні, тематичні, спеціальні карти втрачають свою практичну цінність, але набувають історико-джерелознавчого значення. Картографічна наука на теренах Харківської області в усі часи не обмежувалася суто топографічним напрямом. Достатньо активно з початку XIX ст. розвивалися напрями тематичного картографування, в тому числі картографування адміністративне

й геологічне. Саме тому великий інтерес становить вивчення матеріалів фондів Центральної наукової бібліотеки (ЦНБ) Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна та Харківської державної наукової бібліотеки імені В.Г. Короленка. Картографічні матеріали, які знаходяться в них, некоректно називати давніми: серед карт, датованих до 1945 р., найбільші масиви являють собою адміністративні карти кінця XIX ст. і плани Харкова різних років створення. Проте вони дозволяють оцінити розвиток тематичного картографування Харківського регіону в XIX–XX ст.

Вихідні передумови. Питання історії картографування різних частин території України розглядалося в різні часи у роботах географів, картографів, краєзнавців та істориків, серед них – Д.І. Багалій, Я.І. Жупанський, Я.Р. Дашкевич, Р.І. Сосса та інші.

Окремо слід виділити творчий доробок українського картографа Р.І. Сосси, на рахунок якого кілька ґрунтовних бібліографічних праць з картографування території країни у різні історичні періоди. Матеріали, подані у цих працях, у загальних рисах стосуються і Харківської області, зокрема історії картографування Слобожанщини як історико-етнічного регіону. Вченим визначено основні етапи й тенденції розвитку історичної картографії в нашій країні шляхом розгляду систематизованої інформації про картографічні видання [10].

Заслуговує на увагу дослідження О.П. Мутаєвої та О.І. Осталецької, присвячене відображенню території України в сучасних її межах у колекції карт Національної бібліотеки імені В.І. Вернадського [7]. Авторами здійснено огляд картографічних творів, які зберігаються у фондах сектора картографічних видань цієї бібліотеки. Однак аналогічних робіт, що стосувалися б фондів бібліотек міста Харкова, нами знайдено не було, що і зумовлює актуальність дослідження.

Метою статті є аналіз тематичних історико-географічних карт Харківської області та міста Харкова за фондами ЦНБ Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна та Харківської державної наукової бібліотеки імені В.Г. Короленка.

Виклад основного матеріалу дослідження. Історична географія як нова галузь знань утворилася завдяки інтеграційним процесам у гуманітарних і природничих науках [12]. Перші дослідження з історії картографування території України датуються кінцем XVIII – початком XIX ст. Сьогодні можна говорити про наявність двох вітчизняних шкіл з історії картографування України: львівської та київської. Провідною вважаємо львівську школу, витоки якої пов'язані з багатими картографічними фондами міських бібліотек та архівів і національно-свідомою позицією вчених.

Картографування Харківської області в усі часи було пов'язане з картографуванням більших за площею та глобальніших за історичним значенням

об'єктів, адже її територія відображалася на картах світу, Європи, України. Переважна більшість карт регіону згрупована у збірки й атласи. Деякі з них мають спільні риси компоновки, методів оформлення та укладання.

Серед опрацьованих картографічних творів на територію Харківської області окремо можна виділити кілька великих збірок, свого роду фундаментальних, пов'язаних віком видання, особливостями створення і призначення:

1) Карти і плани, викладені у збірці «Атласъ Харьковскаго наместничества 1787 г. съ топографическимъ описаниемъ» [1].

Збірка є друкованим виданням 1902 р., приуроченим до XII Археологічного з'їзду. До неї включені кольорові карти повітів, що входили до складу Харківської губернії на кінець XIX ст., а також плани повітових міст губернії у межах 1787 р.

Атлас починається з топографічного опису намісництва та його широкоформатної карти, що відрізняється художнім оздобленням. Усі карти, крім першої, мають однаковий формат – 24,5 на 31 см. Топографічні описи намісництва створювалися задля потреб статистичного комітету губернії, тому карти ілюструють здебільшого адміністративний поділ, структуру земель і транспортну систему. Твори, які належать до цієї частини збірки, мають чудове художнє оформлення легенди, назв і деяких інших елементів.

Друга частина атласу починається сторінкою із зображенням офіційних гербів усіх повітових міст намісництва. Їх плани об'єднані спільними рисами у компоновці, зображенні й тематиці. Вони показують загальне положення об'єктів міст, їх комунікації, рельєф і гідрографію. Мають трилінійну прямокутну рамку, заголовок розташований по центру у верхній частині аркуша в рамці, стилізованій під гобелен. Більшість планів має легенду, розташовану в правому чи лівому нижньому кутку, що пояснює назви і призначення об'єктів, помічених на карті цифрами. Масштаб уніфікований: 200 сажнів в 1 англійському дюймі, його підпис розміщується у нижній частині аркуша по центру.

Умовними знаками на планах позначені: житлові квартали (заштриховані багатокутники рожевого кольору), приміські слободи (заштриховані багатокутники зеленого кольору), найважливіші міські будівлі (будівлі червоного кольору), річки та стави (об'єкти синього кольору), дороги (суцільна і точкова лінії, що йдуть паралельно), рівчаки й обриви (лінії з поперечною штриховкою). Степові не заліснені ділянки на плані заповнені горизонтальною штриховкою, а заліснені – випадково розкиданими рисунками дерев.

2) Карти повітів, включені до збірки «Карты Харьковской губернии» [6].

Карти цієї збірки не мають посилань на рік укладання, проте, загалом, збірку можна ідентифікувати

як ілюстрацію до географічного опису Харківського намісництва, створеного в 1785–1787 рр. для потреб адміністративних реформ Катерини II і Павла I. На це вказує термінологія, що використовується, зокрема, має місце «Карта Харьковскаго наместничества». Увійшовши до складу Руського Царства, у 1765 р. Слобожанщина отримала назву «Слободсько-Українська губернія», проте у період 1780–1796 рр. мала назву Харківське намісництво. У 1796 р. стару назву губернії було відновлено, а вже з 1835 по 1923 р. існувала Харківська губернія. Також серед карт повітів намісництва має місце «Карта Хотмыжскаго уезда». Цей повіт лише в короткий проміжок існування Харківського намісництва офіційно належав до земель, підпорядкованих Харкову.

Збірка має формалізовану систему умовних знаків. Межі повітів, річки, залізничні шляхи зображені способом лінійних знаків, а саме: межі – пунктирною лінією, річки – потовщеними лініями, залізничні – паралельними нерозривною і пунктирною лініями. Способом локалізованих значків подані: повітове місто (значок великої будівлі), слободи (значок маленької будівлі), села (значок башти), хутори (кружечок з рисою зверху) і монастирі (будинок із димом). Ліси представлено у вигляді ділянок, заповнених позначками дерев, а поля – заштрихованими ділянками. Крім того, вздовж залізничних шляхів підписані напрямки руху, а напрямки течії річок позначені стрілками з оперенням.

Усі карти збірки мають соціально-економічну тематику і показують адміністративний поділ Харківського намісництва кінця XVIII ст., його транспортну систему, структуру земельних угідь. До особливостей карт можна віднести велику кількість застарілих назв населених пунктів і річок, чудове художнє виконання легенд і назв.

3) Карти повітів, представлені в довіднику «Перечень докладов Харьковской губернской Земской Управы, представляемых XXXII Очередному Земскому собранию Харьковской губернии 1896 года» [8].

Карти цієї збірки мають багато спільних рис, що пояснюється кількома факторами: належністю їх до одного автора (на жаль, невідомого), видавництва і друкарні – «Типографія і Літографія Зільберберг», їх тематикою (політико-адміністративна із соціально-економічними елементами), а також призначенням, адже це перелік карт повітів Харківської губернії, які використовувалися земствами для ілюстрації успіхів у управлінні регіоном.

Із суто картографічних елементів, властивих усім картам збірки, можна виділити такі: формат карти – 44 на 44 см, дволінійна рамка з декоративними кільцями в кутах, заголовок карти, розташований без окремої рамки у правому верхньому куті та виконаний курсивом. Лінійний масштаб розташований у правому нижньому куті, із зазначенням відстані у 10 верст на 1 англійський дюйм. Легенда

представлена в лівому нижньому куті і присвячена виключно дорогам.

Лінійні умовні знаки на картах збірки розподілено так: тонка чорна лінія зображує транспортні дороги, що стоять на губернському обліку; дві тонкі паралельні лінії – транспортні дороги, що не стоять на губернському обліку; паралельні товста і тонка лінії – поштові дороги; товста лінія, що проходить між двома тонкими – залізницю. Також власні умовні знаки, що, правда, не подані в легенді, мають і населені пункти: Харків, як губернське місто, зображений на картах у вигляді великого хреста, оточеного крапками; повітові міста, великі міста і села – у вигляді кружечка в оточенні крапок; залізничні станції – кружечком, перекресленим рисою.

На картах повітів показані не лише території повітів, а й деякі обриси прикордонних територій. Самі ж кордони окреслені пунктирною лінією, за винятком тих випадків, коли межа повітів проходить річкою. Для наочності територія повіту, якому присвячено карту, виділена яскравим кольором, здебільшого – зеленим, рідше – жовтим. Важливим елементом усіх карт є лінії залізничного сполучення, на яких указані станції.

Межі вказаних повітів частіше за все не збігаються з кордонами сучасних однойменних районів, що пов'язано з численними адміністративними реформами XX і XXI ст. Через давність карт вони містять велику кількість застарілих назв (міст, річок, озер), а також анахронізмів. Усі підписи на картах виконано давньоруською кирилицею – офіційною мовою Російської імперії.

Харківська губернія також представлена на карті видавництва картографічного закладу А. Ілліна (Санкт-Петербург) [5] і на карті, включеній до складу Харківського календаря на 1893 р., видавництва Харківського губернського статистичного комітету [11]. Ці карти присвячені адміністративному поділу губернії та її транспортній системі і використовують спільну географічну основу.

Серед великоформатних картографічних творів у фондах бібліотек представлені три карти Харківської губернії, серед яких дві – кінця XIX ст., а також велика «Губернская карта Харьковскаго наместничества с показанием лутчихъ селений 1787 года» [2], оздоблена великою кількістю художніх елементів, зокрема мальованою панорамою міста. Найбільш значні будівлі міста на рисунку позначено цифрами, розшифровка яких подана у нижньому лівому куті аркуша в окремій рамці.

Плани міста Харкова серед проаналізованих матеріалів зустрічаються як частини «Альбома старинних плановъ г. Харькова, снимков его видовъ и портретовъ его деятелей». Ці твори являють собою справжні витвори мистецтва, важливу спадщину вітчизняної картографії. Всього у збірці представлено 8 планів Харкова. На відміну від згаданих вище збірок, цей альбом не містить карт територій губер-

нії і присвячений лише зображенням міста з 1804 по 1916 р., що дозволяє наочно оцінити, як змінювалися у часі межі Харкова, його планування і значення, а також підходи до картографування. Коротко зупинимося на кожному з цих планів.

1. «Планъ Губернскаго города Харькова» (1804 р.) має розміри 19 на 36 см. Заголовок розташовано під верхньою рамкою справа, а під назвою розміщено розу вітрів у вигляді восьмипроменевої зірки без зазначення сторін світу. Вздовж нижньої рамки дрібним шрифтом вказано ім'я автора плану: «Губернский Архитекторъ Ярославский». Масштаб і пояснення умовних знаків відсутні.

На плані позначено житлові квартали і слободи (багатокутники різної форми, розділені вулицями), річки (потовщені чорні лінії) з напрямками течій у вигляді стрілок, озера (округлі об'єкти, заштриховані всередині), заводи і кузні (тонкі довгі прямокутники, зафарбовані чорним кольором), мости, шляхи, а також шовковичну плантацію, розташовану в західній частині міста (розкреслений прямокутник, у якому дерева позначені кружечками). Крім того, потовщеними лініями показано деякі елементи рельєфу міста, зокрема обриси долини р. Харків і схему балок.

На плані зображені: річки Харків і Лопань, слободи Афанасьївка, Довгалівка і Захаркова, цегляні заводи, пивоварня, салотопка, бійня, торгові бані, мильний завод і шовковична плантація. Крім того, підписано напрямки великих доріг, що ведуть із міста. На захід – Полтавська і Київська, на південний захід – Катеринославська, на схід – Московська, а на південний схід – Таганрозька дороги.

2. «Планъ Губернскаго города Харькова с показаниемъ какъ онъ въ натуре существуетъ, что въ ономъ остається безъ уничтоженія и что предполагается устроить вновь» (1817 р.) представлений у форматі 33,5 на 42 см. Він не має рамки, пояснення умовних знаків і масштабу. Зліва від назви розміщено вказівник сторін світу у вигляді перехрещених стріл, підписаних латинськими літерами N, S, W, O. У правому нижньому куті аркуша позначено імена й титули: «Гражданскій Губернатор Муратов» як керівника міста, авторів карти: «Губернский Землемер Титулярный Советник Мочульскій», а також – «Сумской уездный Землемер коллежскій секретарь Козьма Масловъ».

На плані підписані річки Харків і Лопань, земля, що належала Імператорському Харківському Університету. Загалом, він достатньо насичений умовними знаками, які подібні до тих, що використані на попередньому плані, незважаючи на різницю у 13 років у часі створення (1804 та 1817 р.).

Специфікою плану можна назвати те, що пунктирними лініями нанесено обриси проєктованих вулиць і районів, які планувалося збудувати в найближчі роки. Такі проєктні плани давали змогу місцевим урядникам відповідати перед центральними

органами влади не лише за виконану роботу, а й за розвиток міста у майбутньому.

3. «Планъ губернському городу Харькову» (1822 р.) відрізняється майстерністю виконання картографічних елементів та художнього оформлення. В альбомі план представлений у форматі А4. Заголовок розташовано над картою по центру, план має одинарну прямокутну рамку. Масштаб, лінійний та іменованій, подано у правому верхньому куті, він складає 200 сажнів в 1 англійському дюймі. Ліворуч від плану розміщено вказівник сторін світу у вигляді стріли, що вказує на північ. У лівому верхньому куті плану знаходиться рукописна віза Імператора Олександра. Всі написи і коментарі на плані, включаючи легенду, також зроблені рукописно. Крім того, в лівому нижньому куті подано легенду, а в правому – текстову вставку, присвячену проєктованим новобудовам міста.

Цікавим є те, що деякі будівлі і заклади міста позначені на плані латинськими літерами, тлумачення яких подано у легенді. Крім того, мають місце квартали, викреслені пунктиром. Для їх описання наведено окрему легенду без рамки у правому нижньому куті карти. З цієї легенди видно, що карта, з якої зроблено дану копію, була кольоровою. Зокрема, світло-карміновим (червоним) виділялися квартали, що мали бути забудовані кам'яними будівлями, а жовтим – дерев'яні новобудови.

4. «План г. Харькова съ показаніемъ откупныхъ дистанцій 1822 и 1827 г.» заслуговує на особливу увагу. Загальний аналіз усіх елементів цього картографічного твору дає змогу охарактеризувати його як давній аналог сучасних кадастрових планів. На це вказує розмежування пунктирними лініями приміських земель з присвоєнням їм певних номерів і умовних позначок відповідно до характеру угідь.

Зовні план обмежений колоподібною рамкою, за межами якої надано назву, легенду, текстові вставки. Вона містить 7 буквених позначень (від А до Н), які вказують на приналежність сусідніх земель. Колоподібна рамка є унікальною для картографічних творів ХІХ ст., адже вона скоріше характерна для карт епохи раннього середньовіччя. У той же час очевидно, що цей елемент є вкрай важливим з огляду на її призначення. Аналогічна колоподібна рамка меншого діаметру міститься у середині картографічного зображення. Обидві рамки мають засічки з цифровими позначеннями, значення яких залишається не до кінця зрозумілим. Варто зазначити, що через рукописний характер більшість написів на аркуші плану, у тому числі особиста віза укладача, не розпізнана.

5. «Планъ города Харькова» (1854 р.) має більш класичну однолінійну прямокутну рамку, а заголовок розміщено зверху в художній рамці. У правому куті міститься роза вітрів у вигляді перетнутої посередині стріли без позначення сторін світу. Лінійний

масштаб міститься в нижній середній частині плану, він складає 200 сажнів на 1 англійський дюйм.

Серед зображених об'єктів підписано річки Лопань, Харків і Немишлю, Університетський сад, дороги до Полтави, Катеринослава, Зміїва і Сум. Низку дрібних об'єктів помічено римськими цифрами, однак пояснення до них, вочевидь, було подано окремим аркушем. Штриховим способом на плані відображено деякі елементи рельєфу.

6. «Планъ губернскаго города Харькова съ выгонною землею» (1866 р.) укладено на замовлення Харківського статистичного комітету. Об'єкти, позначені буквами чи цифрами, описані в легенді плану, яка складається з двох таблиць. Перша розташована у правому верхньому куті і містить пояснення умовних знаків, якими зображено церкви і монастирі (малі літери від а до с), найзначніші будівлі (цифри від 1 до 17), а також приватні дачі (великі літери від А до Р). Друга частина легенди розміщена у нижньому правому куті, в ній представлені провулки. Вони розподілені по трьох районах міста: між річками Лопань і Харків (цифри від 18 до 23), за річкою Лопань (цифри від 24 до 26) та за річкою Харків (цифри від 27 до 29).

План вирізняється високою інформативністю, містить достатньо детальну інформацію щодо загального планування міста, розташування основних об'єктів, таких як навчальні й медичні заклади, органи влади і культові будівлі, а також великі приватні наділи. Крім того, на плані подано вичерпну інформацію щодо мережі вулиць і провулків, що не є характерним для більшості планів міста ХІХ ст., у яких переважно містяться назви лише найбільших вулиць.

7. «Планъ города Харькова» не містить точних вказівок щодо дати створення, але можна припустити, що він належить до початку ХХ ст. Має чітку тематику і призначення – ілюстрацію розподілу територій Харкова за 12-ма поліцейськими дільницями. Райони міста, належні до різних ділянок, мають різну штриховку. Легенда включає в себе відомості про відповідність різних типів штриховки до нумерованих поліцейських дільниць.

Найзначніші будівлі міста зображені здебільшого в масштабі або, рідше, умовними знаками (наприклад, хрестами – церкви). План містить друковані підписи районів міста, великих вулиць і майданів, важливих будівель, зокрема церков, освітніх і медичних закладів, органів влади, митниці, поліції.

8. «Планъ города Харькова» (1916 р.) є копією широкоформатного, імовірно настінного, плану м. Харкова із зображенням території міста і пригородів. План є класичною топографічною картою, досить близькою до сучасних за методами укладання й умовними знаками. Містить трилінійну прямокутну рамку, назва плану вказана у правому нижньому куті в окремій рамці.

Оскільки легенда відсутня, тлумачення застосованих умовних знаків можливе лише за аналогі-

єю з подібними картами сучасності. Загалом, план містить вичерпну інформацію щодо рельєфу, гідрографії, основних угідь та околиць міста, на ньому зображені райони, квартали, вулиці і майдани, хутори, урочища, дороги і залізниці. Недоліком можна назвати відсутність географічної основи.

Отже, проаналізовані плани міста Харкова відображають загальну схему планування міста, його рельєф і гідрографію, до соціально-економічних елементів можна віднести зображення великих підприємств і шляхів сполучення з іншими губерніями.

Крім «Альбому старинних плановъ г. Харькова», картографічні матеріали на територію міста у фондах бібліотеки імені В.Г. Короленка представлені як цілком самостійними творами, так і картами, що виступають у ролі ілюстрацій у різних виданнях.

Дві досить цікаві карти містять залізничні путівники – «Иллюстрированный спутникъ по Курско-Харьково-Севастопольской железной дороге» [4], видавництва 1902 р., та «Иллюстрированный путеводитель по Южнымъ железнымъ дорогамъ» [3] 1913 р. видання. «Карта Курско-Харьково-Севастопольской железной дороги» охоплює південно-західні території Російської імперії 1902 р., від південного узбережжя Криму на півдні і до м. Новгород-Сіверський на півночі та від м. Херсон на заході до міст Ростов і Воронеж на сході. У той же час, у путівнику 1913 р. розміщено план міста Харкова, досить інформативний, незважаючи на низьку якість друку.

Схожий за функціональністю план містить «Энциклопедический словарь» 1903 р. видавництва Ф.А. Брокгауза й І.А. Єфрона. Наведений у статті про Харків план вирізняється високою якістю і майстерністю укладання, що дозволило умістити на сторінці енциклопедії всю територію міста. Вздовж вулиць і річок підписані їх назви, самі вулиці зображені у вигляді витягнутих просвітів між забудованими площами, заповненими червоним кольором. Численні сади зображені ділянками, заповненими чорними кружечками. Залізничні колії подано у вигляді тонких чорних ліній. Позбавлений художнього оздоблення план є максимально зручним для орієнтування у місті.

Фонди Харківської державної наукової бібліотеки імені В.Г. Короленка багаті на настінні карти міста, при цьому вони вирізняються форматом, призначенням та підходами в укладанні.

Найбільшою і найякіснішою з даної групи є велика кольорова репродукція «План города Харькова с прилегающими пригородами и посёлками» 1916 р [9]. План укладений видатним харківським архітектором А.М. Гінзбургом і геодезистом Н.Б. Жавридом та відновлений А.Ю. Лефрейдом у 1990 р. з оригіналу, що зберігається у бібліотеці конгресу США. План не має вузького тематичного призначення, містить політико-адміністративні, транспортні, соціально-економічні елементи. При цьому настін-

ний формат і деякі авторські позначення вказують на те, що цей план застосовувався в адміністративних і навчальних закладах міста. Система координат складена лініями, що розбивають зображення на квадрати, кожен з яких має буквено-цифрову назву. До плану існує додаток-вказівник авторства А.М. Гінзбурга.

Легенда плану містить такі умовні позначення: окремі будівлі (чорні прямокутники), вулиці, площі і смуга відчуження (білий фон), кам'яні та дерев'яні міські квартали (багатокутники бурого та жовтого кольору), забудовані частини й повітові ділянки (коричневий фон), міські вигони (зелений фон), орні землі харківських селян (салатовий фон), ліси харківських селян (заповнюючий знак – заштриховані плями на зеленому фоні), землі приватних осіб (темно-коричневий фон), ліси та сади приватних осіб (заштриховані плями на темно-зеленому фоні), городи (горизонтально заштриховані земельні ділянки), міські сади (заштриховані плями на салатовому фоні), болота (заштриховані темно-зелені ділянки), річки (заштриховані сині ділянки), рівчачки (ділянки зеленого кольору з окресленими штриховкою межами), кладовища: християнські (хрести на зеленому кольорі), магометанські (півмісяці на зеленому кольорі), єврейські (шестикінечні зірки на зеленому фоні). Крім цього, різноманітними лінійними знаками показані: межа міста, кордон району каналізації першої черги й головні каналізаційні колектори, лінія розливу, нівелірна лінія, залізничі й залізничні переїзди, трамвайні шляхи, кінно-залізничні лінії, кордони вигонів міських, селянських, приватних земель, мости і переходи, верстові лінії, греблі, лінії розбивки ділянок, що проєктуються, межа водопровідної й газопостачальної мережі.

На відміну від цього плану, який має більше 2-х метрів у ширину і близько 3-х – у довжину, інші настінні карти, представлені в бібліотеці, є більш компактними за розмірами і мають формат, близький до сучасного А2. Серед них: дореволюційний «Адрес-Планъ города Харькова» 1903 р. і створені після громадянської війни «План міста Харкова в новій міській смузі 1924 року з розподілом міської території за природно-історичними районами», «План Харкова 1924 року», «План міста Харкова 1930 року», «План міста Харкова 1938 року», які є

достатньо типовими довоєнними радянськими планами міста. На відміну від дореволюційних, ці документи оформлені українською мовою, плани 1924 і 1930 р. – навіть з використанням так званого харківського правопису. Російськомовною є лише «Карта учреждений кооператива «Объединение» в г. Харькове», яка належить до часів «Нової економічної політики» в СРСР і створена на замовлення кооперативу «Об'єднання» з метою поліпшити роботу, зробити зручнішою координацію підприємств у місті. Низька якість цієї карти дає можливість говорити про низький рівень розвитку картографування і друкарства в Харкові у перші роки після громадянської війни.

«План міста Харкова 1938 року», укладений у масштабі 1: 25 000, є однією з останніх передвоєнних карт Харкова, тож загальні обриси міста, показані на плані, є близькими до сучасних. У той же час він містить старі назви районів та вулиць, здебільшого названих на честь «вождів» Жовтневої революції та ідеологів комунізму. План показує адміністративно-територіальний устрій міста, а його настінний формат дозволяє зробити припущення, що використовувався він переважно в адміністративних і навчальних закладах.

Висновки. Таким чином, традиційно розвинутими на теренах Харківської області напрямами картографування у XIX–XX ст. було картографування топографічне, політико-адміністративне та військове. У фондах ЦНБ Каразінського університету та Харківської державної наукової бібліотеки збережено значну кількість різночасових історико-географічних картографічних творів на територію Слобожанського краю в цілому та окремих його частин – губерній і намісництв, полків і повітів, міст і фортець. Більшість карт згруповані у збірки або атласи, проте зустрічається й низка великомасштабних настінних планів міст, окремі карти військових маневрів, настільні карти губернії. Частина цих творів описана у рамках нашого дослідження, інші потребують подальшого вивчення й аналізу. Перспективно виглядає ідея створення каталогу регіональних картографічних творів або навіть збірки «Старовинні картографічні твори Харківщини». Аналогічні збірки можуть бути створені для всіх регіонів України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Атласъ Харьковскаго наместничества 1787 г. съ топографическимъ описаниемъ / Под ред. В.В. Иванова. – Харьков: Губерн. стат. ком., 1902. – 3 л., 8 с.
2. Губернская карта Харьковскаго наместничества с показанием лутчихъ селений. В 1 дюйме 20 верст. – 1787.
3. Иллюстрированный путеводитель по Южнымъ железнымъ дорогамъ. – Харьков: Типография «Печатникъ», 1913. – 271 с.
4. Иллюстрированный спутникъ по Курско-Харьково-Севастопольской железной дороге: Описание дороги и ее окрестностей. – Харьков: Управление Курско-Харьково-Севастопольской железной дороги, 1902. – 274 с.
5. Карта Харьковской губернии. В 1 дюйме 20 верст. – СПб: Картографическое заведение А. Ильина, 1871.
6. Карты Харьковской губернии. В 1 дюйме 20 верст. – 1788.
7. Мутаева О.П. Україна в державних кордонах та етнічних межах на картах фонду НБУ ім. В.І. Вернадського / О.П. Мутаева, О.І. Осталяцька // Часопис картографії. – 2016. – Вип. 15 (2). – С. 201–207.

8. Перечень докладов Харьковской губернской Земской Управы, представляемых XXXII Очередному Земскому собранию Харьковской губернии 1896 года. – Харьков: Типография и Литография Зильберберг, 1896. – 996 с.
9. Планъ города Харькова с прилегающими пригородами и посёлками: Цветная репродукция А.Ю. Лefрейда. В 1 см 500 саженей. – Типо-литография А.О. Радомишельского, 1990.
10. Сосса Р.І. Розвиток історичної картографії в Україні / Р.І. Сосса // Український географічний журнал. – 2020. Вип. 2 (110). – С. 57–64.
11. Харьковскій календарь на 1893 годъ. – Харьков: Типография Губернского Правления, 1893.
12. Щодра О. Історична географія: формування предметного простору і структури дисципліни / О. Щодра // Регіональна історія України: Зб. наук. ст. – К.: Інститут історії України НАНУ. – 2015. – Вип. 9. – С. 159–174.

REFERENCES:

1. Ivanov, V.V., ed. Atlas "Har'kovskogo namestnichestva 1787 g. s" topograficheskim" opisaniem"(1902). [Atlas of the Kharkiv Viceroyalty of 1787 with a topographic description]. Har'kov: Gubernskij statisticheskij komitet, 3, 8.
2. Gubernskaja karta Har'kovskogo namestnichestva s pokazaniem lutchih" selenij. V 1 djujme 20 verst (1787). [Provincial map of the Kharkiv Viceroyalty with the indication of the best villages. 20 versts per inch].
3. Illjustrirovannyj putevoditel' po Juzhnyj" zheleznyj" dorogam" (1913). [Illustrated guide to Southern Railways]. Har'kov: Tipografija «Pechatnik», 271.
4. Illjustrirovannyj sputnik" po Kursko-Har'kovo-Sevastopol'skoj zheleznoj doroge: Opisanie dorogi i ee okrestnostej (1902). [Illustrated guide on the Kursk-Kharkov-Sevastopol railway: Description of the road and its surroundings]. Har'kov: Upravlenie Kursko-Har'kovo-Sevastopol'skoj zheleznoj dorogi, 274.
5. Karta Har'kovskoj gubernii. V 1 djujme 20 verst (1871). [Map of Kharkiv province. 20 versts per inch]. Sankt-Peterburg: Kartograficheskoe zavedenie A. Il'ina.
6. Karty Har'kovskoj gubernii. V 1 djujme 20 verst (1788). [Maps of Kharkov province. 20 versts per inch].
7. Mutayeva, O.P., Ostalec'ka, K.I. (2016). Ukrayina v derzhavny'x kordonax ta etnichny'x mezhax na kartax fondu NBU im. V.I. Vernadskogo Chasopy's kartografiyi [Ukraine in state borders and ethnic borders on the maps of the fund of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine]. Magazine of Cartography, 15 (2), 201–207.
8. Perechen' dokladov Har'kovskoj gubernskoj Zemskoj Upravy, predstavljajemyj XXXII Ocherednomu Zemskomu sobraniju Har'kovskoj gubernii 1896 goda (1896). [List of reports of the Kharkiv Provincial Zemsky Administration, presented to the XXXII Ordinary Zemsky Assembly of the Kharkiv province in 1896]. Har'kov: Tipografija i Litografija Zil'berberg, 996.
9. Plan" goroda Har'kova s prilegajushhimi prigorodami i posjolkami: Cvetnaja reprodukcija A.Ju. Lefrejda. V 1 sm 500 sazheney (1990). [Plan of the city of Kharkiv with adjacent suburbs and villages: Color reproduction by A. Yu. Lefreid: 500 fathoms per 1 cm]. Tipolitoografija A.O. Radomishel'skogo.
10. Sossa, R.I. (2020). Rozvy'tok istory'chnoy kartografiyi v Ukrayini [Development of historical mapping in Ukraine]. Ukrainian Geographical Journal, 2 (110), 57–64.
11. Har'kovskij kalendar' na 1893 god" (1893). [Kharkiv calendar for 1893]. Har'kov: Tipografija Gubernskogo Pravlenija.
12. Shhodra, O. (2015). Istory'chna geografiya: formuvannya predmetnogo prostoru i struktury` dy'scy'pliny`. Regional'na istoriya Ukrayiny: Zb. nauk. st. [Historical geography: the formation of subject space and the structure of the discipline. Regional history of Ukraine: Collection of scientific papers]. Ky`yiv: Insty`tut istoriyi Ukrayiny` NANU, 9, 159–174.

INFORMATION ABOUT AUTHORS / СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Peresadko Vilina Anatoliyivna – Doctor of Sciences (Geography), Dean of the Faculty of Geology, Geography, Recreation and Tourism, Full Professor of the Department of Physical Geography and Cartography. V.N. Karazin Kharkiv National University. e-mail: vilinaperesadko@gmail.com; ID ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2439-2788>

Popovych Nataliia Valeriyivna – Candidate of Sciences (Geography), Associate Professor of the Department of Physical Geography and Cartography. The Faculty of Geology, Geography, Recreation and Tourism. V.N. Karazin Kharkiv National University. e-mail: n.popovych@physgeo.com; ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4968-6296>

Martynenko Anton Sergiyovich – Magister of Geography. The Department of Physical Geography and Cartography. The Faculty of Geology, Geography, Recreation and Tourism. V.N. Karazin Kharkiv National University. e-mail: antonmartynenko27@gmail.com; ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5729-5565>

Пересадько Вилина Анатольевна – доктор географических наук, декан факультета геологии, географии, рекреации и туризма, профессор кафедры физической географии и картографии Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина. e-mail: vilinaperesadko@gmail.com; ID ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2439-2788>

Попович Наталия Валерьевна – кандидат географических наук, доцент кафедры физической географии и картографии факультета геологии, географии, рекреации и туризма Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина. e-mail: n.popovych@physgeo.com; ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4968-6296>

Мартыненко Антон Сергеевич – магистр географии кафедры физической географии и картографии факультета геологии, географии, рекреации и туризма Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина. e-mail: antonmartynenko27@gmail.com; ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5729-5565>